

Mira Kolar-Dimitrijević

**STRANI KAPITAL I BANOVINI HRVATSKA
1939—1941.**

Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939—1941.

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb, SFRJ

1.

Teritorij Banovine Hrvatske svojom raznolikošću naroda, privrede i tla, dobrom saobraćajnom povezanošću s Bečom i Budimpeštom, a preko pomorskih luka i sa čitavim svijetom, od posljednje četvrti 19. stoljeća privlači strani kapital, koji je upravo tu pokazao golemu sposobnost prilagođivanja najrazličitijim uvjetima sredine i provjerio u praksi funkcioniranje sistema. Bez vlasti te zadovoljavajuće akumulacije domaćeg kapitala privrednici i financijski stručnjaci Hrvatske — dobrim dijelom i školovani u zemljama nosilaca kapitala — rado su se stajali u službu stranog kapitala, te se u Hrvatskoj razvio sloj stručnjaka koji je vodio brigu o najboljem ulaganju stranog kapitala i njegovom transferiranju u druga područja ili u druge oblike, u slučaju ugroženosti zbog nepovoljnih privrednih ili političkih prilika.

Banovina Hrvatska nastala je 26. kolovoza 1939 — nekoliko dana prije početka drugog svjetskog rata, pola godine poslije raspada Čehoslovačke Republike i formiranja Češko-moravskog protektorata i godinu i pol dana poslije spajanja Austrije s Hitlerovom Njemačkom.

U mozaiku evropskih zbivanja nastajanje Banovine Hrvatske bilo je izuzetno značajno. Bilo je to unutrašnje prekrajanje Kraljevine Jugoslavije i formiranje novoga pravnog područja sastavljenog od dvije banovine i dijelova pet drugih banovina. Još je značajnije što je to područje imalo gotovo sva nalazišta boksita i tvornicu aluminijske u Lozovcu kraj Šibenika, žitna i stočna bogatstva Podravine, Slavonije i dijela Srijema, gotovo sve tvornice cementa i gotovo sve kudjeljare, te velike pilane, tvornice za preradu mesa u Sesvetama, Zaprešiću, Petrinji i Šidu, te u Borovu najveću tvornicu obuće i gume na Balkanu.

Takva privredna struktura, a i vrlo lagano korespondiranje privrednika Trećeg Reicha s privrednicima Banovine, koji su većinom znali njemački jezik, učinilo je to područje polaznom osnovom za ubrzano uključivanje jugoslavenskog prostora u »veliki njemački privredni prostor«. Iz više indikacija može se zaključiti da je njemačka i talijanska diplomacija bila mnogo više umiješana u formiranje Banovine Hrvatske nego što se priznaje u našoj historiografiji. Razbijanjem privredne cjeline Jugoslavije

ona je postala još manje sposobna za radikalnije političke poteze, te je bila još upućenija na držanje političke neutralnosti a privredne zavisnosti od sila Osovine.

2.

Teren za tu konstrukciju pripremao se od završetka velike svjetske krize, tj. od dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj. Velike trgovačke zemlje Evrope i svijeta nisu pokazale, ni u vrijeme krize ni nakon nje, spremnost da pomognu Jugoslaviji da se izvuče iz duboke krize u koju je zapala 1931, a svoju je kulminaciju imala 1933. Sve koncesije i pogodnosti stranim kupcima i stranom kapitalu koje je davala jugoslavenska vlada, a svojstvene su državnom intervencionizmu u privredi, u postkriznoj Jugoslaviji nisu imale zadovoljavajućeg efekta. Strani kapital bio je zainteresiran samo za najrentabilnije poslove ulaganjem kratkoročnih kredita i kartelnim sporazumima, pa od tih akcija malog opsega nije bilo moguće graditi dugoročniju privrednu politiku, ni poboljšati prilike na selu, gdje je živjelo četiri petine stanovništva.

U takvim prilikama jedini se izlaz vidio u sklapanju bilateralnih trgovačkih sporazuma između zaostalih agrarnih zemalja jugoistočne Evrope i njemačkog gospodarstva izmučenog krizom.¹

Jugoslavenskoj se vladi trgovinski sporazum s Trećim Reichom 1934, i nešto ranije s Italijom, činio u uvjetima totalne stagnacije izvoza spasnosnim izlazom, pa tu i započinje prva etapa njemačkoga privrednog prodora na Balkan, koji po intenzitetu sve više raste i djeluje na sve druge međudržavne odnose na privrednom planu.² Njemačka je s velikom pažnjom pratila zbivanja u Jugoslaviji na privrednom planu.³ Međutim, dokumentirani prijedlozi o mogućnostima užeg povezivanja jugoslavenske privrede s Njemačkom dolazili su od naših ekonomista, koji su bolje poznavali prilike i mogućnosti privrede Jugoslavije. Značajnu ulogu u tome imao je zagrebački ekonomist dr. Mirko Lamer, koji je 1933. obratio u Leipzigu doktorsku radnju »Weltwirtschaftliche Verflechtungen Südslawiens«, uspostavivši tom prilikom veze s određenim istraživačkim institucijama koje su postojale ili koje su nastajale na njemačkom prosto-

¹ Savremeni ekonomski historičari nisu jedinstveni u svojem stavu. Jedni tvrde da je gospodarsko-politička penetracija u srednje i jugoistočno područje bila prednost za njemačko gospodarstvo, a drugi tvrde suprotno, tj. da su nacionalsocijalističku Njemačku iskoristavale agrarne zemlje za čiju je sanaciju podnijela velike žrtve. Najveći je broj pristaša treće teorije, po kojoj je Njemačka već prije 1939. gospodarski osvojila jugoistočnu Evropu i formirala neformalno »gospodarsko carstvo« (Alice Teichova, *Kleinstaat en im Spannungsfeld der Grossmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit*. Verlag für Geschichte und Politik Wien, Wien 1988, 191.

² Dr. Hans Jürgen Schröder, *Südosteuropa als »informal empire« NS-Deutschlands als Beispiel Jugoslawien 1933—1939. — The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945*, Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd 1977, 251.

³ Institut zur Förderung des Aussenhandels u Berlinu objavio je još 1932. brošuru »Die Wirtschaft Jugoslawiens«, koja je 1935. nadopunjena i objavljena na njemačkom, francuskom i engleskom jeziku.

ru. Slične veze imao je i dr. Oto Frangeš (Otto von Frangeš) koji je također doktorirao u Leipzigu na temu o bosanskoj buši, a kao potpredsjednik Zagrebačkog zbora i profesor na Ekonomskoj komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu odlično je poznao prilike u agraru.⁴ Takvih je suradnika bilo više, pa se stječe uvjerenje da propast Austro-Ugarske Monarhije i Centralnih sila nije prekinula veze koje su se uspostavile još u devetnaestom stoljeću i koje su se dobrim dijelom osnivale na plemićkim vezama, čiji su članovi obitelji živjeli na raznim prostorima nekadanje Austro-Ugarske Monarhije i Njemačke. U Berlinu je tih godina osnovana Njemačko-jugoslavenska trgovačka komora, kojoj je na čelu Albert Freiherr Dufour von Feronce, a 1936. objavljen i Deutsch-Jugoslawischer Industrie- und Handels Führer (Berlin), koji je pružao obilje korisnih podataka za razvijanje trgovine.⁵

Trgovinski sporazum s Trećim Reichom sklopljen je 1. svibnja 1934 (*Službene novine*, 1. VI 1934). Njime je jedan od glavnih Hitlerovih suradnika za privredna i financijska pitanja, direktor Reichsbanke dr. Hjalmar Schacht, riješio na osnovi kliringa uvoz dijela strateških sirovina potrebnih Njemačkoj.⁶ Od 27. veljače 1935. djeluje Jugoslavensko-njemački mješoviti odbor, koji je svake godine držao redovna, a po potrebi i izvanredna zasjedanja, s javnim i tajnim utanačenjima. Zasjedanje u Münchenu 27. veljače 1935, Zagrebu 1. travnja 1936, Dresdenu 20. listopada 1936, Dubrovniku 27. rujna 1937, Berlinu 4. lipnja 1938, Beogradu 25. listopada 1938, Kölnu 7. lipnja 1939, Beogradu 31. svibnja i 19. listopada 1940. i Berlinu 31. lipnja 1940. pokazuju uzlaznu liniju zajedničkih interesa i povlastica. Za Hrvatsku je osobito značajno zasjedanje u Zagrebu 1936. godine, kada je prvi put naznačena i potreba osnivanja njemačke banke na našim prostorima.⁷ Bilo je to vrijeme kada je Njemačka, zbog sankcija na zahtjev Lige naroda protiv Italije, preuzela 60% izvoza balkanskih zemalja i postala najveći vanjskotrgovinski partner Jugoslavije. Udio Njemačke na jugoslavenskom uvozu povećao se od 1934. do 1936. sa 13,9 na 26,7%, a udio u jugoslavenskom izvozu od 13,9 na 23,7%.⁸

Iste je godine (1936) predsjednik Mitteleuropäischer Wirtschaftstaga u Berlinu Tilo Freiherr von Wilmowsky, zet Gustava Kruppa, koji je zastupao veliki industrijski kapital, na više internih sjednica ukazivao na potrebu

⁴ Frangeš je 1937. objavio u Berlinu monografiju »Die Sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft«, koja je pružila njemačkim stručnjacima obilje značajnih podataka o agrarnoj proizvodnji.

⁵ U svibnju 1935. na izložbi u Breslavi Nacionalni komitet Jugoslavensko-njemačke trgovinske komore izložio je sirovine i agrarne proizvode Jugoslavije u Dvorani stoljeća, pa su očito postojale snage koje su forsirale jačanje trgovačkih veza između te dvije zemlje.

⁶ Mijo Mirković, Trgovinska politika dra Schachta i jugoistočna Evropa. — *Ekonomist* 1936, 308—9.

⁷ Ta banka nije osnovana, ali je takvu funkciju dobilo Jugoslavensko bankarsko društvo, koje 1940. ima 91,8% dioničkog kapitala njemačke provenijencije a promet veći od 6.100.000.000 dinara (Sergije Dimitrijević, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Izd. Saveza društva ekonomista Jugoslavije, Beograd 1958, 20.

⁸ Smilja Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918—1941), ISI, Beograd 1986, 324; Schröder, n. dj., 251.

istraživanja sirovina u Jugoslaviji, a načelnik u berlinskom Ministarstvu privrede i povjerenik Funka i Göringa Helmut Wohlthat zatražio da se na jugoistočnoevropsko tržište plasira i kapital u industriji, budući da je u trgovinskoj razmjeni Jugoslavije Njemačka na prvom mjestu, ali da je u industriji zastupana sa svega 5% njemačkog kapitala.⁹

Obitelj Krupp, kraljevi čelika surađivali su s našim privrednicima do 1918. godine. Krupp i sada — povezan još uvijek s građanskom proaustrijskom i pronjemački orijentiranom elitom uz more i u Zagrebu, imao i posebnih interesa za našu zemlju, te je u Splitu kupio na Bačvicama veliko zemljište koje je mislio raspardelirati i izgraditi.

Ulaganje kapitala u privredu Jugoslavije, a i Hrvatske, bilo je, svakako, potaknuto i zbog njemačke Uredbe o zabranama i kontroli izvoza, koja je bila izdana 9. studenog 1935, i poremetila ravnotežu trgovačke razmjene, jer je zabranila izvoz velikog broja roba.¹⁰

Zagrebačkim protokolom otvorene su uvelike i mogućnosti turističkih angažmana za Nijemce, jer se Jugoslavenska narodna banka obvezala opskrbljivati njemačke putnike potrebnim dinarskim sredstvima do visine od dva milijuna reichsmaraka, odnosno 750 RM mjesečno po jednom turistu.¹¹ S turistima u Zagreb, a zatim i na more, dolaze i njemački privrednici, pa se preko Ekonomsko-komercijalne visoke škole i zagrebačkih banaka plasiraju nove ideje i otvaraju nove mogućnosti za suradnju. Veliku ulogu odigrao je i Zagrebački zbor, koji postaje poprište nadmetanja između Francuske i Njemačke, a domaći izlagači posebnu pažnju posvećuju izlaganju ruda i poljoprivrednih proizvoda. Do 1939. ta je konkurentna borba dovršena s nepovoljnim ishodom za saveznike, a Treći Reich i Italija postaju glavni izlagači. Zanimljivo je da u jesen 1939. domaći izlagači izvan Banovine Hrvatske bojkotiraju Zagrebački zbor, što je zapravo značilo podjelu jugoslavenskog tržišta i razbijanje cjeline.¹²

3.

Privredni krugovi u Hrvatskoj osjećali su politiku »državnog jedinstva«, zbog centralizacije ministarstava, kao kočenje svoje privredne aktivnosti, a rad na sjednicama Centrale industrijskih korporacija u Beogradu često je ometan upadima hrvatskih industrijalaca, koji su zahtijevali veći udio u donošenju odluka i u samostalnoj privrednoj politici, ukazujući na zaostajanje industrije u Hrvatskoj u odnosu na općejugoslavenski trend.

⁹ Dr. Wolfgang Schumann, Aspekte und Hintergründe der Handels- und Wirtschaftspolitik Hitler-Deutschlands gegenüber Jugoslawien. — *The Third Reich*, n. dj., 223 i 229.

¹⁰ Boško Đorđević, Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja SHS do rata 1941. godine. Prilozi istraživanju gospodarske povijesti, JAZU, knj. 2, Zagreb 1960, 149—150.

¹¹ Isto, 151.

¹² U jesen 1939. izložila su robu izvan Banovine Hrvatske samo 22 izlagača (Historijski arhiv Zagreb, Zagrebački zbor, Tabele izlagača). Treba, međutim, napomenuti da su se gotovo istodobno održavali i ljubljanski i beogradski sajam, pa bi trebalo istražiti udio izlagača s područja Hrvatske.

Nakon »Anschlusa« ta ideja poprima već elaborirane oblike u Mačekovoj stranci.¹³ Poticali očitno izvana, Mačekovi zahtjevi postaju sve smjeliji. Sir Donald Campbell izvijestio je 27. veljače 1939. u strogo povjerljivom izvještaju da Mačekovi teritorijalni zahtjevi rastu. Pregovori o Banovini Hrvatskoj bili su izvanredno teški, te je Maček čak iskazao i mogućnost okupacije Hrvatske od Njemačke, usporedivši situaciju u Čehoslovačkoj prije stvaranja Češko-moravskog protektorata sa stanjem u Jugoslaviji.¹⁴ »Anschluss« kojim je Hitlerova Njemačka uključila u svoje carstvo šest i pol milijuna Austrijanaca, kao i sudbina Čehoslovačke Republike, zapravo opet u centar pažnje stavljaju prostore nekadanje Austro-Ugarske Monarhije. To je zamijetio i engleski premijer Churchill, istakavši u svom govoru u parlamentu još 14. ožujka 1938. da je Treći Reich dobio Beč, koji je još uvijek »saobraćajni« centar onih država koje su nekoć bile sastavni dio Austro-Ugarske Monarhije.¹⁵ Termin »saobraćajni« nije posve točan. Privrednicima podunavskih zemalja, koje su nekoć potpadale pod Monarhiju, Beč je bio i glavna financijska veza sa Srednjom Evropom, a osobito sa Švicarskom, gdje se austrijski, mađarski i češki kapital internacionalizirao, nastupajući pod tim plaštom i na našim prostorima.

Koplja između Mačeka i Cvetkovića lomila su se osobito oko Mostara, u čijoj su okolini već otvorena najveća jugoslavenska nalazišta boksita.¹⁶ U akciju za stvaranje velike Banovine Hrvatske uključili su se i pripadnici hrvatskog plemstva, a osobito grof Josip Bombelles, vlasnik dvorca Opeke, Vinice i Zelendvora, a do 1925. i Klenovnika. Bombelles je bio glavni akcionar Tvornice žeste i vina d.d., a često je organizirao u Zelendvoru i turistički lov. Kao pripadnik stare velikaške obitelji, i u rodbinskim vezama s Draškovićima, grof je imao pristup u najviše aristokratske krugove Austrije, pa i u one koji su se oduševljeno uključili u velike privredne poslove Trećeg Reicha. Takvih je veza na feudalnoj osnovi bilo više.

Iz istog razloga, u Mačekove pregovore — osobito na liniji Maček-Rim — uključio se i poznati građevinski poduzetnik iz Zagreba ing. Amadeo Carnelutti. On je završio Visoku tehničku školu u Münchenu, a više godina bio je potpredsjednik Trgovinsko-obrtne komore u Zagrebu, te je dobro poznao privredne nedaće koje su mučile Hrvatsku.¹⁷

¹³ Dr. Vladko Maček izdavač je elaborata »Ekonomska podloga hrvatskog pitanja« koji je u šapirografiranom izdanju izašao u Zagrebu 1938. Izdanje je bilo zabranjeno odlukom državnog nadodvjetništva Kns br. 1813 od 29. VII 1938 (Arhiv Hrvatske, Drž. nadodvjetništvo, 309, Kns 1938, 15/108). Elaborat je izradio dr. Rudolf Bičanić.

¹⁴ *Ljubo Boban*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941, Izd. Liber, Zagreb 1974, knj. 1, 439—440, knj. 2, 30.

¹⁵ *Zivko Avramovski*, Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svjetskog rata. — *Istorija XX veka*, II, Beograd 1961, 21.

¹⁶ U tome je imao određenu ulogu dr. Juraj Šutej, Mačekov najuži suradnik, koji je bio rodom iz okoline Mostara i kao advokat imao izvjesnog udjela u otvaranju mostarskih rudokopa boksita.

¹⁷ Za svoja posredovanja Carnelutti je od Trećeg Reicha dobio narudžbu gradnje tvornice aluminija u Strnišću kod Ptuja i Tvornice aluminija u Bergu kod Beča.

Nemalu ulogu u formiranju istočne granice Banovine Hrvatske imali su, svakako, pripadnici njemačke manjine u Slavoniji i Srijemu. Aktiviranjem kulture konoplje, a i privremenim odlascima na rad u Treći Reich, Volksdeutscheri su uspostavili čvrste veze s njemačkim privrednim i kulturnim krugovima. Imitiranje njemačkih uzora na polju socijalne politike postaje u 1939. vrlo moderno, a njemačke aparate i tehnologiju prate i njemački monter, tehnički stručnjaci i reklama. Već 1938. osnovano je u Zagrebu Društvo prijatelja Njemačke, a u veljači 1941. i Njemačko-hrvatska trgovinska komora.

U početku se činilo da se Mačekovi zahtjevi ne mogu realizirati. Čak je i Hermann Göring, na sastanku s Mussolinijem na sredini travnja 1939. u Rimu, okarakterizirao Mačekove zahtjeve kao velike, te je zaključeno da će se čekati daljnji razvoj u unutrašnjoj politici Jugoslavije, pri čemu se, vjerojatno, misli na stvaranje Banovine Hrvatske, koja je imala biti »sklonija« Hitlerovoj Njemačkoj i Mussolinijevoj Italiji u odnosu na »neutralnost« centralnih jugoslavenskih vlasti. Zato se poticaj Mačeku na istom sastanku iskazuje terminom pružanja »ohrabrenja«, iako nisam uspjela utvrditi forme te akcije.¹⁸

Banovina Hrvatska formirana je Uredbom od 26. kolovoza 1939 (*Narodne novine*, br. 196, 30. kolovoza 1939), i u nju je uključena Savska i Primorska banovina, te kotari Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Tako je nastala tvorevina, koja nije nikada ranije postojala u tim granicama, ali je na svom području obuhvatila sve što je interesiralo Treći Reich. To se osobito odnosi na rudnike, te je umjesto ranijih osam direkcija, odnosno odjeljenja, među novim odjelima banske vlasti osnovan Odjel za rudarstvo na čelu s ing. Nikolom Belančićem, i Odjel za socijalnu politiku koji vodi dr. Josip Rasuhin, dok Odjel za obrt, trgovinu i industriju vodi dr. Mirko Lamer, Odjel za šumarstvo ing. Ivica Frković itd. Šefovi tih odjela nastavili su svoju djelatnost u ministarstvima i nakon formiranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, pa to potvrđuje da je Banovina Hrvatska vodila istu, ili sličnu, politiku kao i njemačka tvorevina iz vremena okupacije.

Političke igre u Banovini Hrvatskoj — u pozadini kojih su stajali gospodarski interesi Trećeg Reicha i Mussolinijeva Italija — svakako su izvanredno složene. Čitava privreda bila je politički aktualizirana. Na polju socijalno-ekonomske politike imitiraju se uzori iz Njemačke ili Italije.¹⁹ U Zagrebu se formiraju institucije koje njeguju najuže veze s njemačkim privrednicima. Njemačko-hrvatsku trgovačku komoru u Zagrebu vode dr. Gerlach i Krauss, i zahvaljujući njima na Zagrebačkom zboru 1940. Treći Reich nastupa s 265 izlagača, što je bilo 40% svih izlagača. Italija je izložila robu od 55 poduzeća, koji čine 10% svih izlagača. Daljnja dva mjesta držale su Mađarska sa 35 i Češko-moravski protektorat s 26 izlagača.²⁰ Njemačka reklama ide paralelno s njemačkom političkom propagandom i s njemačkom tehničkom robom. U 1940. Njemačka je držala

¹⁸ Lj. Boban, n. dj., 2, 99.

¹⁹ M. Kolar-Dimitrijević, Utjecaj fašizma na ekonomsku-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941. godine. Zbornik *Fašizam i neofašizam*, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu — Centar društvenih djelatnosti SSOH, Zagreb 1976, 221—233.

²⁰ Jugoslavenskih izlagača bilo je 228 (v. bilj. 12).

oko 50% jugoslavenskog uvoza i oko 40% jugoslavenskog izvoza, a jugoslavenski udio u njemačkom uvozu i izvozu bio je 2,7, odnosno 3,5%, pa je nastao negativni klirinški saldo.²¹

Trgovinski sporazumi između Kraljevine Jugoslavije i Trećeg Reicha postavljaju privredi Jugoslavije, pa i Hrvatske, sve veće zahtjeve. Povjerljivi protokol, potpisan 16. listopada 1939. u Beogradu, sadrži obvezu Jugoslavije za isporuku 30.000 vagona žitarica, 15.000 svinja, odnosno cerealijska i stočne hrane za 19.400.000 maraka, te voća i grožđa za 14.300.000 maraka. Jugoslavija se obvezala isporučiti 380.000 tona boksita, 50.000 tona gvozdene rude, 855.000 koža od sitne stoke, 2500 tona tanina za štavljenje kože, pirita u vrijednosti od milijun maraka itd. Predviđala se i mogućnost ekstra-izvoza iz Jugoslavije, jer su potrebe Trećeg Reicha, koji je već započeo rat, bile neograničene. Od listopada 1939. do 14. siječnja 1941. otpremljeno je u Njemačku robe u vrijednosti od 70.300.000 RM, i to kudjelje za 13.200.000 maraka, svinja za 8.600.000 maraka, metala, uključujući aluminij, za 34.300.000 maraka itd.²²

Izvoz sirovina i hrane u količini koji privreda Jugoslavije nije mogla podnijeti doveo je do reakcije izvjesnih krugova, usprkos ratnim pobjedama Trećeg Reicha. Oni drže potrebnim da se privredni život Jugoslavije ponovo jače veže i uz druge zemlje, a ne samo uz Njemačku, ali nailaze na vrlo velike poteškoće.

Spomenut ću dva primjera. Dr. Edo Marković, rođen 15. srpnja 1885. u Đakovu, agronom, koji je studije završio u Halleu, te vodio Zemaljsku opskrbu u Zagrebu u toku prvoga svjetskog rata i dugo godina bio direktor Jugoslavenske banke u Zagrebu, preuzeo je 10. VII. 1934. PRIZAD (Privilegirano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije), koji je bio na rubu propasti. Reorganiziravši PRIZAD po uzoru na najmodernija poduzeća te vrste u svijetu, ubrzo je sanirao to poduzeće, i PRIZAD ima godišnji obrt kapitala oko dvije i pol milijarde dinara, što je bila petina državnoga godišnjeg budžeta. Iako je glavni izvoz PRIZAD-a bio izvoz žitarica u Treći Reich, Marković nije bio pristaša Hitlerove Njemačke, već zapadne demokracije. Ubijen je 18. prosinca 1939, a upravo toga jutra imali su početi pregovori, s njim kao generalnim direktorom PRIZAD-a, da se izvoz poljoprivrednih proizvoda usmjeri prema Engleskoj i Francuskoj. Iz trgovinskih delegacija u pregovorima s Njemačkom Marković je već ranije bio isključen na zahtjev Njemačke, pa se i njegova smrt može pretpostaviti kao političko ubistvo.²³ Obezglavljenje PRIZAD-a i imenovanje dra Dragutina Totha, direktora Gospodarske sloge za potpredsjednika PRIZADA znači definitivno opredjeljenje te organizacije prema potrebama Trećeg Reicha. S

²¹ Schröder, n. dj., 255; Holm Sundbaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941—1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1983, 368. Čini se da je upravo u vezi s formiranjem Banovine Hrvatske u ljetu 1940. došlo u Berlinu do prave euforije planiranja s ciljem potpunog uklapanja Jugoslavije u veliki njemački gospodarski prostor. Srednjoevropski privredni savjet (MWT) objavio je elaborat »Jugoistočna Evropa — prijedlozi za novu njemačku politiku kapitala«, koji je bio razmatran na skupštini 27. V 1940. i na nekoliko kasnijih sjednica.

²² Bošković, n. dj., 176—179.

²³ Vida E. Marković, Jedno zagonetno ubistvo. — *Književne novine*, 1. VI 1989.

istom svrhom osnovano je 26. srpnja 1940. u Zagrebu Povlašteno gospodarsko društvo Banovine Hrvatske (POGOD), a po nekima se pretpostavlja da se time oduzelo Židovima pravo trgovanja žitom u čemu su oni imali višedecenijsku tradiciju.²⁴

Poseban je slučaj dra Rudolfa Bićanića koji je osnovao Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva i kao aktivni član uprave Gospodarske sluge odlično poznao strukturne probleme i mogućnosti seljaštva u Hrvatskoj. Kao član Hrvatske seljačke stranke, on nakon formiranja Banovine Hrvatske postaje član Državnoga privrednog odbora u Beogradu i Ekonomsko-koordinacijskog odbora Ministarstva vanjskih poslova, a 1940. i direktor Direkcije za vanjsku trgovinu. U toj funkciji sudjeluje i na pregovorima za sklapanje trogodišnjeg ugovora o trgovini i plovidbi sa SSSR-om, pa je nakon povratka održao više predavanja o prilikama u Rusiji, zbog čega je s više strana bio napadan kao pristaša komunističke ideje, iako je, zapravo, bio pristaša zapadne demokracije.²⁵

4.

Strani kapital na području Banovine Hrvatske imao je dominantnu ulogu u cjelokupnom privrednom životu. Taj je kapital različite provenijencije, i njegovo je pravo izvorište često prikriveno, ako dolazi posredstvom banaka ili dioničkog kapitala. O stranom se kapitalu mnogo pisalo s vrlo kontroverznih stanovišta, a često i netočno, budući da su zbog »tajnovitosti« poslovanja i izbjegavanja plaćanja poreza mnoga dionička društva utajivala pojedine prihode i tajila prave vlasnike kapitala u industriji. Poslije Slobodana Čurčina, tajnika Trgovačko-obrtne komore, koji je doktorirao u Parizu i tamo objavio 1935. rad »Pénétration économique et financière des capitaux étrangers en Yougoslavie«, prvi je uistinu dokumentirani rad studija šefa Statističkog odjela Ministarstva trgovine i industrije Vladimira Rosenberga, objavljujivana u nastavcima u beogradskom *Privrednom pregledu* potkraj 1936. i na početku 1937. godine, a zatim objavljena i kao posebni otisak pod naslovom »Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi« (Beograd 1937). Dr. Mirko Lamer također je istraživao strani kapital, pa 1938. objavljuje svoju studiju na njemačkom jeziku u Jeni.²⁶ Karakteristika je tih radova da donose osvrt na nivou Kraljevine Jugoslavije, pa je vrlo teško dati precizne podatke za Hrvatsku.

²⁴ Dragutin Toth je za vrijeme tzv. NDH bio ministar obrta, veleobrta i trgovine; Arhiv Jugoslavije, film 81, 544. Ban Ivan Subašić je posebnom uredbom, 9. X 1940, odredio reviziju radnja prehrambenih namirnica čiji su vlasnici bili Židovi, a u radnjama dioničkog karaktera obavezno je bio postavljen povjerenik (*Narodne novine*, 230, 9. X 1940).

²⁵ M. Kolar-Dimitrijević, Obavještanje javnosti u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju o privredno-socijalnim prilikama u Rusiji — referat održan 17. XI 1988. na naučnom skupu »Jugoslovensko-sovjetski odnosi povodom 150 godina od dolaska prvog konzula Rusije u Srbiju 1838. godine« u Beogradu.

²⁶ Mirko Lamer, Die Wandlungen der ausländischen Kapitalanlagen auf dem Balkan. — *Weltwirtschaftliches Archiv*, 48, November 1938, Bd 3, str. 470—524. Najviše podataka pruža monografija Božidara Jurkovića, *Das ausländische Kapital in ehemaligen Jugoslawien*, izd. W. Kohlhammer, Stuttgart/Berlin, 1941. ali je ta knjiga izašla tek poslije kapitulacije stare Jugoslavije i stoga nije imala praktično značenje.

Došavši na čelo banovinskog Ekonomskog instituta, Lamer pokušava doći do direktnih podataka o kapitalu ali budući da još nije postojala obveza iskazivanja dionica po nacionalnoj osnovi, a osobito ne po vjerskoj, na tisuću upita Lamer je dobio samo 682 odgovora, pa se prikaz na tabeli 1. može tretirati samo kao model uzorka, bez utvrđivanja vlasnika stranog kapitala. Lamerovi podaci ukazuju na najjače angažiranje stranog kapitala u kemijskoj i tekstilnoj struci čija suma čini više od polovice vrijednosti stranog kapitala na području Banovine.

Ministarstvo trgovine i industrije također je pokušalo brojčano izraziti udio stranog kapitala u industriji Jugoslavije. Na osnovi podataka, koje su industrijska poduzeća morala slati tome ministarstvu od 1934. godine, izračunato je da je 32,08% dioničkog kapitala u Banovini Hrvatskoj bilo u poduzećima s pretežno stranim utjecajem, a 11,67% u tvornicama s isključivo stranim kapitalom, pa je Banovina Hrvatska imala primat po udjelu stranog kapitala u odnosu na ostale banovine. Od 12,252.599 dinara kolika je bila vrijednost dioničkog kapitala tvornica u Jugoslaviji, Banovina Hrvatska raspolagala je s trećinom (tabela 2).

Nakon uklapanja Austrije u Treći Reich, austrijski i njemački kapital nastupa jedinstveno i Treći Reich dobiva na listi sedmo mjesto, a ako se uzme u obzir i sudetski kapital, i razni oblici pod kojima je taj kapital njemačkog govornog područja bio uložen u jugoslavensku privredu, obim njemačkih investicija procijenio je Mijo Mirković na približno 1.500.000.000 dinara.²⁷

Kretanje, prelijevanje i bježanje stranog kapitala na zapad nakon rasplamsavanja drugoga svjetskog rata ponukali su bansku vlast Banovine Hrvatske da Rješenjem od 28. listopada 1940. zabrani održavanje skupština dioničara bez posebne banske vlasti, a ujedno je određeno »[. . .] da sva dionička društva na području Banovine Hrvatske imaju u roku od osam dana kod Odjela za obrt, industriju i trgovinu Banske vlasti u Zagrebu registrirati broj izdanih dionica, navesti lica, kod kojih se i u kolikom broju dionice nalaze«. Za dionice, koje su glasile na donosioca imalo se navesti imena osoba (»Strohmann) koje su na posljednjoj sjednici dioničara imale pravo dioničara. Dionice se više nisu mogle slobodno prodavati, već samo uz posebno odobrenje banske vlasti.²⁸ Na prijedlog bana Ivana Šubašića i kraljevski namjesnici, knez Pavle, R. Stanković i dr. Perović, donose Uredbu o osnivanju, poslovanju, otuđenju i likvidaciji privrednih poduzeća za Jugoslaviju s odlukom da ban regulira sva pitanja iz toga područja.²⁹ Na osnovi tih zakonskih odredbi dr. Mirko Lamer, kao šef Odjela za obrt, industriju i trgovinu banske vlasti Banovine

²⁷ Kapital Trećeg Reicha do Anschlusa bio je svega 0,88% ukupnoga stranog kapitala. Međutim, austrijske su investicije bile 366,200.000 dinara, odnosno 5,89% ukupnoga stranog kapitala. Od toga je 183,800.000 bilo u obliku dioničkog kapitala, a 182,000.000 u obliku kredita (Zivko Avramovski, Britanci o kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaj Britanskog poslanstva u Beogradu 1921—1938, Globus-Arhiv Jugoslavije, Zagreb 1986, II, 198, 612; Mijo Mirković, Prikaz rada Mirka Lamera »Wandlungen der ausländische Kapitalanlagen auf dem Balkan« — *Jugoslavenski ekonomist*, 1939, 235—237).

²⁸ *Narodne novine*, 246, 29. X 1940.

²⁹ Isto, 247, 30. X 1940.

Hrvatske donosi 31. listopada 1940. Naredbu sa zakonskom snagom o otuđivanju i poslovanju privrednih poduzeća, prema kojoj sve trgovine vrijedne iznad 100.000 dinara, te tvornice i zanatske radnje s vrijednosti većom od 300.000 dinara, zatim novčani, osiguravajući zavodi i parobrodarska i prometna društva, bez obzira na vrijednost, moraju dati podatke za katastar dionica, s time da svaki vlasnik dionica mora navesti državljanstvo, narodnost i vjeroispovijest, a pri promjeni vjeroispovijesti čak i vjeroispovijest u kojoj je rođen.³⁰

Ti propisi obvezali su imaoce dionica na registriranje po *nacionalnosti i vjeroispovijesti*, pa je katastar dioničkih poduzeća sadržavao te podatke, koji su poslužili ekonomistu Jurju Mrzljaku da izradi tabele o sastavu dioničkih kapitala u Hrvatskoj sa stanjem do 14. lipnja 1941, odnosno za vrijeme od kraja 1940. do vremena kada je nova državna tvorevina počela radikalno mijenjati odnose u poduzećima podržavljenjem židovske i srpske imovine, i otpremanjem vlasnika dionica u zatvore i logore (tabela 3—9). Međutim treba istaći da, usprkos kaznenim sankcijama koje su propisivali zakonski propisi za nedavanje ili neistinito davanje podataka, za dionički kapital od 133,785.124 dinara nije dan podatak, pa se može pretpostaviti da je riječ o stranom kapitalu koji nije htio, ili nije mogao otkriti svoju nacionalnu pripadnost najvjerojatnije zato što je bio židovski kapital francuskog, mađarskog i austrijskog porijekla.

Tabele Jurja Mrzljaka otkrivaju golemu ulogu stranog kapitala na području Hrvatske.³¹ Od 3.963,674.565 dinara dioničkog kapitala u privredi Hrvatske stranog je kapitala bilo 1.750,210.146 dinara ili 44,19%. Međutim, na prvom je mjestu po ulaganjima švicarski kapital, odnosno kapital raznih država, koji se preko neutralne Švicarske plasira na raznim područjima, bez obzira na politička zbivanja. Vrlo visok stupanj srpskog kapitala u privredi Hrvatske ima slične karakteristike, jer nosioci dionica, bez obzira na to je li riječ o osobama bliskim vladi, ili o štromanima, obično su samo zastupnici vanjskog stranog kapitala (tabela 8).

³⁰ Isto, 249, 31. X 1940.

³¹ Sačuvan je popis dioničkih poduzeća na području NDH u kojima je pri kraju drugoga svjetskog rata bio investiran njemački i mađarski kapital, a izradila ga je Zemaljska uprava narodnih dobara NR Hrvatske 1945. godine (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Neprijateljska grada, kut. 519). Prema tom pregledu, Nijemci su 1945. u 33 dionička društva raspolagali s ukupnim kapitalom, u tri s 91—99% kapitala, u pet sa 76—90% kapitala, u 15 s 51—75% kapitala, u osam s 50% kapitala, a u 45 poduzeća s manje od 50% kapitala. Od ukupno 673,000.000 kuna dioničkog kapitala Nijemci su imali 41,61%. Mađarski kapital bio je direktno angažiran u svega 10 zagrebačkih i dva osječka dionička društva, te četiri poduzeća sa sjedištima u Bjelovaru, Koprivnici, Indiji i Slavanskom Brodu. Vrijednost toga kapitala bila je manja od 10,000.000 kuna. O materijalima ZUND-a piše i Zdenka Simončić, *The Influence of German Trade Policy on Economic Development in Croatia in the period from the Great Depression to the second World War. — The Third Reich and Yugoslavia*, n. dj., 380—381.

Juraj Mrzljak javljao se člancima u mjesečniku za savremena ekonomska i socijalna pitanja *Ekonomistu*. Značajan mu je rad »Gospodarske i socijalne prilike u donjem Hrvatskom zagorju.« — *Ekonomist*, 1937, str. 519—527. Međutim, najvažniji mu je, rad, ipak, studija »Struktura dioničkog kapitala u Hrvatskoj.« — *Ekonomist*, 1942, 155—181, te su na temelju Mrzljakovih tabela izradene tabele 3—9 u ovom radu.

Strani kapital pokazivao je najviše zanimanja za industriju. Izuzetak čini mađarski, slovenski i češki kapital, koji je izuzetno jako angažiran u bankarstvu (tabela 9). U bankarstvu je bilo investirano 17,38% cijeloga dioničkog kapitala, ali se taj kapital aktivirao dobrim dijelom u industriji i u trgovini u obliku kredita.

Domaći kapital Židova nalazio se sa 63,70% vrijednosti u industriji, ali i sa 18,31% u trgovini, gdje je imao veći udio nego Treći Reich, kojega je u trgovinu bilo angažirano 17,31% arijevske i 11,48% židovskog kapitala, pri čemu je posljednji, zbog antisemitskih zakona, slabio, a arijevske pokazivao tendenciju jačanja.

Zbog složenosti angažiranja stranog kapitala u privredi Banovine Hrvatske, teško je doći do posve točnih zaključaka. Činjenica da njemački kapital nije bio zastupljen u velikom broju poduzeća, ali da je ipak Treći Reich upravljao industrijskom proizvodnjom u vrijeme tzv. NDH govori o različitim mogućnostima utjecaja — pomoću tehnologije i menadžerstva, članova upravnih odbora, kapitala i sirovina, pa čak i radne snage. To je osobito uočljivo na primjeru Italije, koja svoj kapital plasira preko osiguravajućih društava, pri čemu je do velikih promjena u trgovinskim odnosima s Italijom došlo u jesen 1935, kada je Jugoslavija po preporuci Lige naroda primijenila ekonomske sankcije protiv Italije, i kada su prekinuti tokovi koji su do tada apsorbirali četvrtinu ukupnog izvoza Jugoslavije.

To, a i ukidanje klirinškog poslovanja s Francuskom, Belgijom i Švicarskom 1938. ojačalo je trgovinske pozicije Nemačke. Pri tome treba naglasiti da je Treći Reich radije iskorištavao privredna bogatstva kupnjom sirovina i njihovom preradom u svom matičnom području, te da je samo tamo gdje nije drukčije mogao postići cilj angažirao svoj kapital i svoje stručnjake. To najbolje pokazuje primjer s Tvornicom vagona u Slavonском Brodu, koja je usprkos velikim investicijama, pa čak i s ulaganjima kralja čelika koncerna Krupp i Steg, od 1936. do 1940. radila s velikim gubicima, pa je pasiva potkraj 1940. bila za 136.000.000 dinara veća od aktive, te se čak pomišljalo i na likvidaciju. Nijemci nisu htjeli uskočiti sa zadovoljavajućim kapitalom, te su i 1945. od 55.000.000 kuna dioničke glavnice imali samo 40.810 ili 7,42% dioničkog kapitala.³²

Radi »Blitzkriega« i na ekonomskom planu, mislim da se struktura stranog kapitala u Banovini Hrvatskoj nije mnogo izmijenila. Zakonskom regulativom banska je vlast zadobila i kontrolu i monopolski položaj na polju proizvodnje i trgovine, i blokirala kretanje stranog kapitala u vrijeme kad je Jugoslavija vodila još uvijek neutralnu politiku, lavirajući prilično uspješno između sila Osovine i zapadne demokracije.

Antisemitska politika izražena u ograničavanju školovanja đaka mojsijevske vjeroispovijesti i zabrana zapošljavanja Židova koji su se sklonili u Jugoslaviju pred pogromima u Trećem Reichu, te zabrana da se Židovi bave trgovinom hranom ozbiljno je upozoravala, pa su neki Židovi odlučili povući svoje kapitale iz jugoslavenske privrede i dok se prilike ne

³² Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im national-sozialistischen Grossraum 1941—1945*. Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart, 1983, 156—8.

smire potražiti utočište u drugim državama. Ali to su mogli učiniti samo imućniji i oni koji su svoj nepokretni kapital mogli pretvoriti u pokretni.³³

Banska vlast je od 28. listopada do početka studenog 1940. svaki dan donosila neku zakonsku odredbu koja je vlasnicima ograničavala slobodno raspolaganje dionicama, te je time imobilizirala strani kapital zapadnoevropskih država. Uz POGOD, odredbom bana Šubašića do 30. listopada 1940. osnovano je i Povlašteno hrvatsko industrijsko-trgovačko d. d. u Zagrebu (POHIT) kojemu je bila zadaća preuzimanje, kupovanje i prodaja tvornica i trgovina svake vrste i njihovo formiranje kao državnih poduzeća, te je za tu svrhu osnovan fond od 100,000.000 dinara.³⁴

Članom 2, stava 1. Uredbe o Banovini Hrvatske od centralne vlasti u Beogradu svi su poslovi industrije i privrede preneseni na Banovinu. Koš Banovine je osnovan i Pododsjek za vanjsku trgovinu, koji je Naredbom bana Šubašića, 21. rujna 1940, pretvoren u Ured za vanjsku trgovinu u sastavu Odjela za obrt, industriju i trgovinu.³⁵ Takva reorganizacija omogućila je jačanje direktnih veza privrednih, a osobito trgovačkih krugova Banovine Hrvatske s klirinškim područjem. Banska vlast dobila je isključivo pravo rješavanja pitanja iz sfere radnih odnosa. Potkraj 1940. ta je vlast naredila da rudnici i talionice ne smiju obustaviti rad bez dozvole Banske uprave, a uz to u takvim poduzećima morali su se postaviti povjerenici za radne odnose, ako je to zatražio vlasnik četvrtine kapitala. Na početku 1941. ta je mogućnost proširena i na sva privredna poduzeća, pa je došlo do jačanja banovinskog utjecaja na rad privrednih poduzeća koja su bila značajna za izvoz, odnosno za koja je bio zainteresiran Treći Reich.³⁶

³³ Najbolje primjere nalazimo među sisačkim privrednicima. Artur Drach, kao vlasnik velikog broja dionica velike sisačke drvene tvrtke »Drach d. d.«, vodio je zastupstvo tvrtke u Beču. On povlači svoj kapital iz Dracha i preseljava iz Beča u London, te je u bilanci »Dracha d.d.« iskazan 1940. gubitak veći od pet milijuna dinara (Arhiv Hrvatske, Savska financijska direkcija, kut. 419, 4836-III 1944). Dr. Milan Marić, koji je do 1935. bio jedan od glavnih rukovodilaca sisačkog Shella, shvatio je situaciju prilično kasno, te je kao turski konzul u Jugoslaviji zatražio utočište u Turskoj neposredno nakon potpisivanja Trojnog pakta 27. ožujka 1941. i tako preživio rat, dok mu je brat Artur ubijen u Petrinji odmah na početku okupacije. Siromašniji, odnosno nepokretniji, često su stradali. Dugogodišnji direktor sisačke Tvornice tanina d. d. bio je 1940. otpušten uz otpremninu, jer u upravi sve veći utjecaj imaju suradnici Trećeg Reicha. Međutim, Silberstein se nije povukao iz Hrvatske. Bez prava na zaposlenje a s dozvolom privremenog boravka našlo se u Sisku više Židova. Tako je dr. Szerena Wagschal došla u studenom 1939. iz Beča s kćerkom, te je prilikom popisa imovine na sredini 1941. iskazala svega 11.700 dinara. Sličnog imovnog stanja bili su i Jelena Schwarz, Cila i Đuro Wessel, također imigranti iz Austrije, koji nisu mogli, zbog svojih materijalnih prilika, da nastave put na zapad (Historijski arhiv u Zagrebu (dalje: HAZ), fond Ponove, dosjei za Sisak).

³⁴ *Narodne novine*, 249 od 31. X 1940.

³⁵ Isto, 220, 27. IX 1940.

³⁶ Isto, 282, 10. XII 1940. i 24, 30. I 1941. Politika je bila isključivo pronjemačka, te se osobito pazilo da se iz trgovine isključe Židovi. Još 1937. Treći Reich je poslao u Jugoslaviju ing. Paula Clausa iz Glauchaua da oduzme zastupstvo Židovima. Očuvan je popis njemačkih firmi koje su tada u Jugoslaviji zastupali Židovi i do 1941. slika se je potpuno promijenila (Arhiv Hrvatske, Savska banovina, 1672-DZ br. 31061 od 19. X 1937).

5.

Uloga stranog kapitala u bankama Jugoslavije izvanredno je velika i značajna. Stabilizacija novca 17. svibnja 1931. omogućena je pomoću francuskog kredita, a i deflaciju iz 1924. banke u Hrvatskoj prebrodile su tako što su stavile u prodaju pakete svojih akcija koje su kupile strane banke i strana poduzeća. Slom privatnog bankarstva u Hrvatskoj značio je prijenos ekonomske moći, izražene najjače koncentracijom financijskog kapitala u bankama, iz Zagreba u Beograd. Privilegirane državne banke postaju vodeća privredna snaga za regulaciju kredita, a oslabljene banke na području Hrvatske, zbog moratorija i bijega stranog kapitala, imaju u financiranju industrije u Hrvatskoj mnogo manje značenje nego u prvom deceniju nakon prvoga svjetskog rata. Tek pred drugi svjetski rat prilike u bankarstvu Hrvatske poboljšavaju se zahvaljujući restrukturiranju stranog kapitala.³⁷ U 1940. njemački je kapital sudjelovao s trećinom u ukupnom stranom kapitalu u bankama Jugoslavije, a veliko značenje ima i u bankarstvu Banovine Hrvatske (tabela 5).³⁸

Prva hrvatska štedionica i Srpska banka d. d. bile su aktivne pri osnivanju i radu pojedinih tvornica. Pred drugi svjetski rat Praštediona je selekcionirala svoj udio u industriji na one tvornice za koje je bio zainteresiran Treći Reich.³⁹

Bečki Kreditanstalt bio je banka međunarodnog kapitala i imao je velik udio u Jugoslavenskoj udruženoj banci d. d. (Zrinski trg 17 u Zagrebu), a Wiener Bankverein sličnog sastava imao je glavnu ulogu pri osnivanju Opšteg jugoslavenskog bankarskog društva (Jurišićeva 22 u Zagrebu). U tom su zavodu Nijemci 1940. držali 91,8% dioničkog kapitala, i ta je banka predstavljala ulazna vrata za infiltraciju njemačkog kapitala u privredu Banovine Hrvatske, a i šire.⁴⁰

Čehoslovačka Živnostenska banka držala je u Banovini Hrvatskoj niz velikih poduzeća, a Antun pl. Mihalovich, veleposjednik, senator, ban na raspoloženju, bio je angažiran ne samo u upravi Jugoslavenske banke d. d. već i u nizu poduzeća koje je financirala ta banka (Osječka ljevaonica željeza, Prva hrvatsko-slavonska tvornica šećera, Tvornica špiritusa Markso Mayer, Titan Zagreb, Menesmanove cijevi Duga Resa, Lanena industrija Osijek, poduzeće Mautner itd.). Jugoslavenska banka počela je djelovati 1909. u Osijeku kao Hrvatska zemaljska banka. Nju je do odlaska

³⁷ Bankovni krugovi Trećeg Reicha poznavali su mogućnosti financiranja jugoslavenske industrije iz knjige *Vladimira Košaka* »Die bankmassige Finanzierung der jugoslawischen Industrie. Neue kreditwirtschaftliche Abhandlungen. Bd 4, Frankfurt 1938.

³⁸ S. *Dimitrijević*, n. dj., 18. Dimitrijević je utvrdio da se u jugoslavenskom bankarstvu od 1935. do 1940. udio švicarskoga bankarskog kapitala smanjio se za 32%, francuskog za 22%, engleskog za 76%, čehoslovačkog za 11%, dok se istodobno austro-njemački kapital u bankama uvećao za 112%, mađarski za 162%, a talijanski za 18% (*Isti*, 26).

³⁹ Destilacija drva d. d. Teslić, Zagrebački paromlin d. d., Brodska tvornica vagona, strojeva i mostova d. d., Uljanik, petroleumsko d. d., Tvornica čađe Kutina, Hotel Miramare u Crikvenici, Hotel Esplanade u Zagrebu (*Tomislav Timet*, Stambena izgradnja Zagreba do 1945. godine, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knj. 10, Zagreb 1961, 149).

⁴⁰ Njemački kapital u našim bankama bio je vlasništvo Deutsche Bank Disconto Gesellschaft (*Dimitrijević*, n. dj., 20).

u Beograd vodio dr. Edo Marković i kasnije Nikola Kostrenčić, a u tom je vremenu provedena likvidacija nesigurnih i nerentabilnih poduzeća, te prepolovljeni krediti za financiranje industrije.⁴¹ Od proljeća 1939. dio kapitala Živnostenske banke povlači se iz jugoslavenske privrede i ustupa mjesto njemačkom kapitalu koji dolazi raznim kanalima. Poduzeće Živnostenske banke bio je i Thonet Mundus u Brnu, koji je preko švicarskog Mundusa držao Tvornicu savijenog drveta u Varaždinu, a preko Škodinih tvornica plasiraju se na područje Banovine strojevi raznih vrsta.

Hrvatska sveopća kreditna banka d. d. (Ilica 25) imala je jak udio mađarskog kapitala, koji je pred rat sve više rastao i čija su se sredstva trošila za kratkoročna kreditiranja u trgovini i industriji.⁴²

Talijanski kapital u novčanim zavodima Hrvatske zastupala je Banca Commerciale Italiana iz Milana preko Hrvatske banke d. d. u Zagrebu (Preobraženska 4), odnosno preko dvije podružnice Dalmatinske eskontne banke. Hrvatska banka pripadala je krugu većih novčanih zavoda, ali je bila orijentirana na davanje trgovačkog kredita u obliku kratkoročnih zajmova.⁴³

6.

Industrija Hrvatske imala je i pred rat svaštarski karakter s orijentacijom na proizvodnju sirovina koje su se izvozile u industrijski razvijene zemlje, ali je jednako jaka bila i industrija koja je radila za domaće tržište a samo je dovršenim artiklima na osnovi montiranja dala jugoslavensko ime, i tako ostvarivala velike zarade neplaćanjem visokih uvoznih carina.

U ovom radu nije moguć detaljni prikaz strukture stranog kapitala u pojedinim privrednim granama i tvornicama, jer je, zbog načina njegova angažiranja, ta struktura izvanredno složena, promjenljiva i elastična. Trustovi, holding-društva, karteli, prodaja preko centrala u inozemstvu, afilijacije poduzeća, sprege s bankama i intervencije članova uprava dioničkih poduzeća u kojima je dominirao strani kapital djeluju na mnogo načina u svakoj firmi.

Međutim i letimični pogled na ta kretanja pokazat će kako je naša industrija bila nesamostalna i vođena isključivo u interesu vlasnika kapitala.⁴⁴

⁴¹ Rozenberg, n. dj., 16.

⁴² Isto, 25.

⁴³ Isto, 22—23.

⁴⁴ Pri izradi toga dijela rada korišten je uvelike još uvijek najbolji rad o stranom kapitalu u privredi bivše Jugoslavije koji je objavio 1958. već više puta citirani dr. Sergije Dimitrijević. Dimitrijević se pri pisanju svoje knjige koristio dokumentacijom Uprave narodnih odbora od oko 5000 dosjea, a svaki dosje sadržavao je podatke o vlasnicima poduzeća, povijest poduzeća, o poslovanju u zemlji i s inostranstvom. Danas taj materijal nije više cjelina, te se ne može — osim parcijalno — ići tragom S. Dimitrijevića, već bi se morao ponoviti isti postupak korištenjem materijala koji sadrži fond Ministarstva trgovine i industrije u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Parcijalne dosjee sadrži i zbirka »dionička društva« iz vremena NDH, a postoje i dosjei Savske financijske direkcije i dosjei poduzeća Sudbenog stola u Zagrebu (skupina Fi) u Historijskom arhivu u Zagrebu.

Boksit. Eksploatacija boksita na prostoru Hrvatske od vremena prvoga svjetskog rata pa sve do 1945. bila je u funkciji ratnih ili industrijskih potreba Njemačke, koja je posredno ili neposredno držala u zakupu gotovo svu eksploataciju boksita od oko 400.000 tona godišnje. Na početku drugoga svjetskog rata njemački kapital deklarirao se u »Dalmatia bauxitu, rudarsko i industrijsko d. d. Split—Zagreb«, »Rudnica a. g. Dubrovnik«, »Hansa, lagani metali a. g. Berlin—Zagreb«, nastupajući preko zastupnika.

S mađarskim kapitalom radio je »Adria bauxit d. d.«, koji je pripadao koncernu Beočinske tvornice cementa. Kao čisto njemačko poduzeće radio je samo »Panboxit«, koji je eksploatirao nalazišta u Širokom brijegu kod Mostara.⁴⁵

Organizacija eksploatacije boksita bila je prilično isprepletana. »Bauxit trust a. g.« u Zürichu, osnovan 1923. kao holding-kompanija s akcijskim kapitalom od 11.000.000 švicarskih franaka, posjedovao je sve dionice budimpeštanskog »Aluminijuma, rudarsko i industrijsko d. d.«, a on je imao glavnu riječ u »Kontinentalnom boksitnom i industrijskom d. d.«, čije je sjedište bilo u Zagrebu (Ilica 25) a iskorištavalo je velika polja boksita u Kalunu kod Drniša, držeći u zakupu i »Aluminium, rudarsko i industrijsko a. d. Split«. Pri osnivanju zürijske kompanije sudjelovao je najveći njemački producent aluminijuma »Lautawerk a. g. Berlin—Hamburg«, pa je uslijed te povezanosti i razumljivo da je sav naš boksit otpreman do Hamburga.

Eksploatacija boksita donosila je golemu zaradu dioničarima, članovima upravnih odbora, željeznicama i brodarskim kompanijama. Obračunato u kliringu Treći Reich plaćao je još 1937. tonu boksita po 250 dinara, a troškovi proizvodnje bili su svega 75 dinara.⁴⁶ Proširenje eksploatacije osobito je poticao predsjednik vlade dr. Milan Stojadinović 1937. opravdavajući to potrebom smanjivanja nezaposlenosti na pasivnom dalmatinsko-hercegovačkom području. Stojadinović je ukinuo sve izvozne takse, što se suglasilo s povlaštenom željezničkom tarifom i oslobođenjem carine od Trećeg Reicha koji je samo uvjetovao godišnji uvoz od najmanje 100.000 t boksita. Budući da je boksit bio zlatno jaje za zadovoljavanje njemačkih tražnji, Stojadinović je potpomagao davanje novih koncesija »Adria bauxitu«, »Kontinentalnom...«, »Dalmatia bauxitu«⁴⁷ i drugima, a ta se tendencija proširenja eksploatacije zadržala sve do 1944. godine.⁴⁸ Za vrijeme Banovine Hrvatske ekstrakcija boksita također se pomagala na svaki način, pa su šibenska, dubrovačka, zelenička luka i pruga prema Bosanskom Brodu bile prepune boksita. Na zahtjev Trećeg Reicha,

⁴⁵ *Jadranski Lloyd*, 25. XI 1938, str. 6.

⁴⁶ *Radničke novine*, Beograd, 16. XII 1937. — Strani kapital u Jugoslaviji.

⁴⁷ U upravnom odboru bio je dr. Renzo Giuliani iz Ludwigshafena na Rajni, a pravne poslove vodio je šibenski akvokat dr. Marko Juraj Dominis (Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije, 528/1248 — V/18). U tom je poduzeću bio angažiran kapital firme Bayer.

⁴⁸ *Božidar Jurković*, n. dj., 308—310; *M. Kolar-Dimitrijević*, Sjevernodalmatinski boksit i Njemačka od prvog svjetskog rata do 1944. — *Zbornik Instituta za radnički pokret Dalmacije*, 4, Split 1978, 946.

a uz suradnju njemačkih stručnjaka, počela se na ušću Neretve graditi i luka Ploče (danas Kardeljevo).

Uz to je na prijedlog ministra trgovine i industrije dra Milana Vrbanića, ranije direktora Zagrebačke burze za robu i vrednote, — a uz punu podršku Stojadinovića — donesena, 9. studenog 1935, Uredba o povlasticama Tvornici aluminijskih legura od najmanje tisuću tona godišnje. Tvornica je bila oslobođena svih taksa, zemljarine i kućarine, poreza i carina, te je takva prava imala za sve vrijeme svoga djelovanja. Predsjednik upravnog odbora te tvornice bio je Osječanin dr. Ivan Rikardo Ivanović (prije Kraus), i znatan dio dionica bio je u rukama njegove supruge Jelke Muačević. Međutim vlasnički odnosi u Tvornici aluminijskih legura bili su vrlo mutni, i iza te tvornice stajao je interes njemačke firme Bayer, koja je isporučila i sve strojeve tipa Fellner i Ziegler.⁴⁹

Željezo. Kao izvoz boksita i izvoz željezne rudače uživao je posebne povlastice. Uz Ljubiju, kao glavno nalazište željezne rude u zapadnoj Bosni, intenzivirana su i stara nalazišta u području Zrinske i Petrove gore. Ta je rudača prerađivana u Vranovini kod Topuskog, što je bilo u zakupu slovenske firme, ali je inicijativom ing. Miroslava Tomca i kapitalom zakupnika soli Vladimira Radana i književnika Janka Matka proradila 27. VIII. 1939. i Talionica Caprag kraj Siska.⁵⁰ Zahvaljujući koksu uvezenom iz Trećeg Reicha, a vjerojatno i njemačkim kreditima, željezara Sisak je 1940. proizvela 19.561 tonu sirovog bijelog željeza, što je bila najveća proizvodnja sve do 1947. godine.

Strani kapital, uglavnom njemački, bio je angažiran i u nizu metalopreradivačkih tvornica, počev od Tvornice vagona, strojeva i mostova u Slavonskom Brodu do firmi J. B. Ulrich d. d., Schöller-Bleckmann, Phönix, Novikromar d. d., Osječke ljevaonice željeza itd. Čitava metalskostrojvena industrija bila je vezana kartelnim sporazumima s jakim oslonom na mađarsko i austrijsko-njemačko područje, a Kruppove isporuke i isporuke Tvornice strojeva Ganz iz Budimpešte uvijek su pomagane državnim mjerama, onemogućavajući samostalni razvoj domaćih tvornica.

Elektroprivreda i elektrotehnička industrija. Sve intenzivniju elektrifikaciju Banovine provodi uoči drugoga svjetskog rata Banovinsko električno poduzeće, kojemu je neko vrijeme bio na čelu dr. Rudolf Bičanić. Neprovedena elektrifikacija bila je najveća zapreka industrijalizaciji zemlje, pa se na njoj mnogo radilo, što je omogućivalo izvanredan plasman proizvodima elektrotehničke industrije. U Zagrebu je osnovan niz poduzeća, koja su uglavnom imala uvoznčku funkciju za uvoz materijala velikih među-

⁴⁹ Nakon kapitulacije stare Jugoslavije centrala tvornice preseljena je iz Beograda u Zagreb, a budući da se Lozovac, gdje je tvornica podignuta, nalazio u talijanskoj interesnoj sferi, postavljen je odmah na čelo uprave dr. Frederico Nordio, koji je istu funkciju obavljao i za »La Dalmatienne«, budući da je za proizvodnju aluminijskih legura bila potrebna velika količina električne energije. Zanimljivo je da se usprkos velikim naporima nisu uspjele pronaći u toku okupacije nestale dionice Tvornice aluminijskih legura, pa je vlasničko pitanje ostalo neriješeno (Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije, 530/1250 — dosje V—VIII/50; *Službene novine*, 9. XI 1935. — Uredba o povlasticama Tvornici aluminijskih legura).

⁵⁰ *Zlatko Čepo*, *Željezara Sisak 1938—1993*, tabela 1.

narodnih koncerna, kakvi su bili Siemens, Allgemeine elektrizitäts Gesellschaft (AEG) Berlin, Telefunken i nizozemski Phillips, koja su se djelomično bavila i montiranjem. Gotovo sve zagrebačke tvornice za izradu žarulja, baterija i kablova bile su posredno u rukama AEG-a, a samo Tvornica električnih žarulja (TEŽ) bila je u rukama švicarskog poduzeća Tungsram S. A. Zürich, iza kojega je stajao kapital General electric Co, New York. U »Munji«, tvornici akumulatora u Zagrebu, četiri petine kapitala bilo je njemačkog porijekla. Jedino »Croatia«, Paspina tvornica baterija, donekle je uspijevala odolijevati jačem utjecaju pronjemačkog kapitala.⁵¹

Velike hidrocentrale, Manojlovac na slapovima Krke i Gubavicu na Cetini kod Omiša, držalo je francusko društvo »La Dalmatienne«, koje nakon formiranja Petainove vlade u Vichyju također sve više potpada pod njemačko-talijanski utjecaj.

Nafta. Godine 1939. u proizvodnji nafte na našem području nastaju velike promjene. Za razliku od vremena prije formiranja Banovine Hrvatske, kada se namjerno sprečavala eksploatacija nafte i potrebe tržišta pokrivalo skupim uvoznim produktima »Jugoslavenskog Shella« (prije 1936. Anglo-jugoslavenskog petrolejskog društva d. d.) i »Jugoslavenskog standard Vacuuma«, koji su imali rafinerije u Capragu kod Siska i u Bosanskom Brodu, sad se intenziviraju istraživanja na svim područjima gdje bi moglo biti nafte.

Banovina Hrvatska posebnom okružnicom Rudarskog glavarstva od 26. veljače 1940. ide u prilog tim nastojanjima, te beogradski »Jugopetrol«, kao poduzeće njemačke tvrtke Elwerath, Wintershal i Preussag iz Hanovera i firme Deutsche Erdöl a. d., preuzima koncesije od nasljednika 1936. umrlog Pere Teslića iz Siska, a švicarska firma Hodinghand iz Zürich-a prodaje međimurske koncesije talijanskoj tvrtki Azende Generale Italiana Petrol, dok nasljednici Wilhelma Singera, koji su imali dionice »Međimurskog petrolejskog d. d.« daju svoje koncesije u zakup »Jugopetrolu«.⁵²

Česti napisi protiv monopola anglo-američkih naftnih tvrtki na polju jugoslavenske privrede u službenoj štampi Banovine Hrvatske išli su u prilog njemačkom kapitalu, kojemu su širom otvorena vrata i omogućeno povoljno djelovanje. Već u 1940. u sisačkoj je rafineriji prerađen prvi kontingent domaće nafte iz Selnice u Međimurju, a između nizozemske grupe Shell i Brockhaus Elweratha sklopljen je na sredini 1941. dogovor da će rafinerija u Sisku prerađivati naftu iz domaćih nalazišta. Borba za vlasništvo te rafinerije započela je već 1940, kada je 75% dionica Jugoslavenskog Shella, koje je držao nizozemski ogranak De Bataafsche Pe-

⁵¹ S. Dimitrijević, n. dj., 87; M. Kolar-Dimitrijević, Munja, tvornica akumulatora u Zagrebu od osnivanja do nacionalizacije (1920—1945). — CSP, 1987, 2, str. 93. Od 5000 dionica četiri tisuće bile su u vlasništvu berlinske Accumulatoren Fabrik, a tisuću su držali Švedani.

⁵² Josip Zgaljić, Nafta na našem tlu, II izdanje, Zagreb 1984, 64. Kapital Elweratha je već rtnije bio angažiran u »Rudokopu«, koji je 1937. osnovao sin Nikole Pašića Rade. Poduzeće Elwerath uzelo je u zakup sve terene između Save i Drave, povisivi kapital Jugopetrola na 25,000.000 dinara.

troleum Maatschappij, došlo pod upravu komesara njemačkih okupacijskih vlasti u Nizozemskoj Eckhardta von Klassa, a čini se da je i Deterlin, jedan od vodećih ljudi Shella, bio sklon suradnji Shella i privrednika Trećeg Reicha. Na Goilo, Paklenicu i Selnicu dovezeni su njemački strojevi, a jugoslavenski poslanik u Berlinu Ivo Andrić obavijestio je 1939. njemačko ministarstvo vanjskih poslova da je jugoslavenska vlada dala koncesiju za eksploataciju nafte, što je bilo uvjetovano potpisivanjem povjerljivog protokola o vojnim nabavkama 5. listopada 1939. tzv. Lanfriedovog sporazuma.⁵³

Drvena industrija. Prema podacima iz 1938. površina je šumskog zemljišta u Banovini Hrvatskoj bila 2,278.113 ha ili 35% cjelokupne površine Banovine od 6,545.599 ha.⁵⁴ Vlasništvo šuma bilo je slojevito. Najviše je šuma posjedovala država, a zatim krajiške imovne općine i zemljišne zajednice, te tek zatim privatnici. Zbog šumskog bogatstva i nerazvijenog unutrašnjeg tržišta, ta je industrija uvelike ovisila o inostranom tržištu, pa su i najveća poduzeća za eksploataciju šumske mase, primarnu preradu i izvoz bila poduzeća stranog kapitala. Taj je kapital bio različite pripadnosti i različite vrijednosti.

U »Našičkoj tvornici tanina i paropila d. d.« s kapitalom od 30,000.000 dinara najveći udio imao je švicarski kapital, čije je sjedište bilo u Ženevi, pa se mora taj kapital uzeti kao međunarodni s jakim udjelom mađarskog i austrijskog kapitala. Engleski kapital bio je zastupljen u »Gutmannu d. d.« u Belišću, čiji je izvoz u Englesku predstavljao 1938. godine četvrtinu vrijednosti jugoslavenskog izvoza drveta.⁵⁵ Talijanski kapital imao je u drvenoj industriji Jugoslavije udio od svega 7%, iako je na Italiju otpadalo 1938. godine čak 27,49% cjelokupnog izvoza šumskih proizvoda.

Međutim, gotovo sva naša drvena industrija bila je u sferi djelovanja kapitala država nasljednica bivše Austro-Ugarske Monarhije, ne samo »Našička tvornica tanina i paropila d. d.« već i »Kutjevo«, »Dugo selo«, »Impregnacija drva«, »Podravina« pripadaju našičkoj grupi, a preko nje holding-kompaniji Union des usines et des exploitations forestières de Nashitch«. »Ofa« S. A. pour l'industrie des bois bilo je drugo švicarsko holding-društvo u čiju je sferu ulazila »Slavija«, »Dom za drvene gradnje« i drugi.

»Drach d. d.« također je pripadao jednoj grani austrijskog kapitala. Kao baza za njemačko-austrijski kapital služile su i šume veleposjednika koje nisu potpale pod agrarnu reformu.

Prilike u drvenoj industriji izložene su velikim oscilacijama zbog međunarodnih sporazuma, pa je i Anschluss imao za posljedicu smanjenje potra-

⁵³ *Isti*, n. dj., 93; *M. Kolar-Dimitrijević, Zlatko Čepo, INA — Rafinerija nafte Sisak 1927—1977, Sisak 1977, 75, 78, 93.* Arhiv Hrvatske, Financijska direkcija, kut. 13, 120-31787 od 25. VII 1941. Elwerath je preuzeo potpunu opskrbu firme »Motor-metan d. d.«, a bio je zainteresiran i za tvornicu čađe u Kutini.

⁵⁴ *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 — 26. VIII — 1940, Zagreb 1940.* Izd. Zaklade tiskare Narodnih novina, str. 107.

⁵⁵ *S. Dimitrijević, 119; Rozenberg, n. dj., 44.*

žnje drva s područja Savske banovine, jer se Treći Reich neko vrijeme snabdijevao drvetom s područja Austrije. Najvažnija je značajka te industrije da su tijesno isprepleteni u našoj drvnoj industriji strani vlasnici dionica i krediti davani od Jugoslovenske udružene banke, Općeg jugoslavenskog bankarskog društva i Prve hrvatske štedionice, pa su uoči okupacije u toj industrijskoj grani bila aktivirana znatna sredstva njemačkog kapitala.

Tekstil. Prema Dimitrijeviću, u tekstilnoj industriji Jugoslavije strani kapital imao je udio od 468,000.000 dinara.

Na prvom je mjestu bio austrijsko-njemački kapital registriran u 20 dioničkih poduzeća i u 15 privatnih tvrtki na nivou Jugoslavije. Kao 100% poduzeće njemačkog kapitala iskazivao se T. Müller koji je imao tvornicu pokrivača u Vukovaru i »Zagorska tvornica vunениh tkanina d. d.« Njemački kapital imao je 40% dioničke glavnice u »Ivančici d. d.« Zagreb, »Pluviusu d. d.« Zagreb, a manji udjel u »Prvoj međimurskoj tkaonici d. d.« i u »Vuni d. d.« Karlovac.⁸⁶ Nakon Anschlusa u područje njemačkih interesa ušla je i »Tvornica za pamučnu industriju d. d. Hermanna Polacka sinovi« u Zagrebu, »Varaždinska industrija svile d. d.«, »Prva jugoslavenska tkaonica d. d.« u Osijeku, »Braća Graner« u Čakovcu.

Vrlo značajno mjesto u manjim tekstilnim poduzećima imao je češki kapital i češki stručnjaci. Od većih poduzeća češki je kapital preko Jugoslavenske banke imao udio u »Zagrebačkoj tvornici svile S. Trebitsch i sin«, »Jugoslavenskoj tekstilnoj tvornici braće Holzner d. d.«, Krapinskoj tekstilnoj industriji«, te u »Prvoj hrvatskoj tvornici šešira i tuljaca d. d.« u Galdovu kod Siska. Vodili su je Stjepan i Krunoslav Prohaska koji su nakon kapitulacije stare Jugoslavije suspendirani. Do promjena je došlo i u Trebitschu, i ta se tvornica pretvara u »Zagrebačku industriju svile« s njemačkim sirovinama i pod jakim utjecajem njemačkog kapitala. Na poticaj Trećeg Reicha otvaraju se u Slavoniji i brojne kudjeljare (Viškovci, Čepin, Vukovar i druge) sa slabo plaćenom radnom snagom, te se velik broj požara u tim kudjeljarama može objasniti samo političkim razlozima.

U »Domaćoj tvornici pređenja i tkanja« u Dugoj Resi švicarski kapital drži gotovo polovicu glavnice, a značajno je sudjelovanje toga kapitala i u »Varaždinskoj tekstilnoj industriji d. d.« u Varaždinu. U oba ta poduzeća bio je angažiran i američki kapital. Engleski kapital zastupale su švicarske firme, pa je, npr., švicarska firma Seige A. G. Glarus bila vlasnik Zagrebačke tvornice konca »Metz«. U njoj firma I. P. Coats Ltd. iz Glazgova sudjeluje sa 86,5% akcijskog kapitala.

Francuski je kapital stopostotno sudjelovao u Zagrebačkoj tvornici svile »A. G. B.«.

Uoči kapitulacije stare Jugoslavije tekstilne tvornice imaju velikih poteškoća pri nabavi sirovina iz neklirinškog područja. Francuski i ostali zapadnoevropski kapital sve je manje zainteresiran za rad tih tekstilnih tvor-

⁸⁶ Z. Šimončić-Bobetko, Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata (1918-1941). — *Povijesni prilozi*, 1, 1982, 127-9.

nica, pa se one sve više oslanjaju na suradnju s Trećim Reichom i Italijom, odakle nabavljaju sirovine.

Industrija cipela. Dominacija »Bate« u Borovu nad svim ostalim tvornicama cipela u Banovini Hrvatskoj od 1932, glavnica od 40,000.000 dinara i više od 500 prodavaonica, ne bi bili mogući bez jakog udjela ne samo čehoslovačkog već i švicarskog kapitala.⁵⁷ »Batu u toj industrijskoj grani treba promatrati kao kombinat koji je bio vlasnik i male talionice željeza u Belišću kod Dvora na Uni, »Stolina d. d.« u Vukovaru i »Majstora d. d.« u Borovu, pa čak i jedne poljoprivredne farme, a u upravi su bili režimu bliski ljudi s izvrsnom organizacijom propagande i reklame. Poslije formiranja Češko-moravskog protektorata, uprava »Bate« neko je vrijeme mislila prenijeti sjedište firme iz Zlyna u Borovo, ali je, uslijed prevelikih intervencija Trećeg Reicha u domeni privredne aktivnosti, uprava odlučila kapital skloniti do kraja rata na sigurnije mjesto.

Kemijska industrija. Kemijska je industrija veoma raznovrsna, a takva je i struktura kapitala. Na prvom je mjestu, svakako, kemijska prerada drveta i tvornice tanina u kojima je bio angažiran engleski i francuski kapital. Švedski kapital držao je pomoću kredita pod utjecajem Tvornicu šibica »Drava d. d.« u Osijeku, čija je glavnica bila 9,300.000 dinara. Francuski kapital bio je angažiran u »La Dalmatienne« s tvornicama cijanamida, a belgijski u Lukavcu za izradu sode po metodi Solvay. Dynamit Nobel iz Bratislave bio je zainteresiran za rad Tvornice eksploziva Titanit u Karlovcu. Češki kapital je bio aktivan u industriji lijekova. Tvornica dijetetičkih i farmaceutskih preparata i dr. »Vanderer d. d.« u Zagrebu bila je afilijacija istoimenoga švicarskog društva. U Jugoslovenskom d. d. Schiht—Lever, Zagreb—Osijek, koje je proizvodilo razne vrste sapuna, bio je angažiran englesko-švicarski kapital, koji je istisnuo raniji austrijski.

Od 1936. u toj je industrijskoj grani njemački kapital u ofenzivi, i iz godine u godinu zauzima sve značajnije pozicije. Kemijski koncern I. G. Farbenindustrie iz Frankfurta na Maini počeo se 1936. interesirati za poslove na Balkanu a u vezi s konkurencijom koncerna Solvay. Počeo je djelovati preko češke firme Spolek hemisky a hutny virobi iz Ausiga i Dinamit Nobela, te je pokazivao velik interes za sirovine i njihov izvoz u Njemačku. Pomoću kredita i izvoza, a i pomoću kontrole kartela, Farbenindustrie je zagospodarila kemijskom industrijom Banovine Hrvatske, ostavljajući vrlo malo manevarskog prostora ostalima. U njezinu interesnu sferu ušla je sva farmaceutska industrija i industrija anilinskih boja, a posebice treba istaći da je samo tri tjedna poslije Münhenskog sporazuma na sjednici Predsjedništva Farbenindustrie, 21. listopada 1938, osnovan posebni Odbor za jugoistok. Sistematskim radom i postepenim jačanjem utjecaja kemijska industrija Banovine Hrvatske radi po preporukama toga odbora, pa uskoro i »La Dalmatienne« s tvornicama toliko traženog cijanamida prelazi u njegovu sferu.⁵⁸

⁵⁷ S. Dimitrijević, 127.

⁵⁸ Schumann, n. dj., 228.

Prehrambena industrija. Ta je industrija zbog obilja sirovina bila dobro razvijena, ali je strani kapital za nju bio malo zainteresiran. Uoči drugoga svjetskog rata strani, uglavnom njemački, kapital angažira se u toj industriji u tvornicama za preradu i izvoz mesa, i to, uglavnom, u obliku kredita.⁵⁹ Tvornica čokolada »Nestle« u Slavonskoj Požegi bila je u rukama švicarskog kapitala, a talijanski kapital bio je angažiran u koncernu konzervne industrije riba »Sardina«.

Tvornice cementa. Velik dio cementa bio je važan izvozni artikal i izvezio se na sve kontinente. U toj industriji švicarski je kapital imao udio od 66,200.000 dinara, francuski 61,300.000 dinara i talijanski 60,000.000 dinara, pri čemu treba istaknuti da se iza švicarskog Cementia Holding A. G. Zürich krije, uglavnom, mađarski kapital. Pa i talijanski kapital ne nastupa u splitskom bazenu otvoreno, već preko Marina Ferića i financijskih zajmova triju talijanskih banaka (Trst i Bologna).⁶⁰

Pomorstvo. Brodarstvo. U toj domeni izuzetno je velik udio engleskog kapitala, pa su i »Jugoslavenski Lloyd«, transoceanska kompanija, i list koji uređuje Jozo Lakatoš, pripadali Englezima, a Božo Banac iz Dubrovnika bio je i član uprave »Lloyd Registera« koji je regulirao svjetski pomorski prijevoz. Englezi drže i većinu dionica »Splitskog brodogradilišta a. d.« (prije Yarow).

Nijemci su imali nešto dionica »Oceanije«, »Ilirije« i »Topića«, puno vlasništvo transportnih poduzeća »Schenker i Companie« te »Interkontinentale Karo i Jelinek«, premda je u ta dva posljednja poduzeća riječ o austrijsko-njemačkom kapitalu židovskog porijekla.

7.

Tabelarno i opisno prikazano je kretanje stranog kapitala u Banovini Hrvatskoj od početka drugoga svjetskog rata do kapitulacije stare Jugoslavije i, zahvaljujući katastru dionica, možemo prikazati točnu sliku dioničkog kapitala na početku 1941. godine. U Hrvatskoj i Slavoniji je 50,5% kapitala, 49,9% radne snage i 31,3% pogonske te 28,8% svih tvornica bilo pod utjecajem stranog kapitala. U Dalmaciji je, međutim, čak 76,4% ukupnog kapitala, 54,8% radne snage i 91,8% pogonske, te 19,4% svih tvornica pod utjecajem stranog kapitala, što je posljedica koncentracije dalmatinske industrije u splitskom i šibenskom bazenu i vezanosti industrije za velike hidrocentrale. Na području jugoslavenskog dijela bivše Austro-Ugarske Monarhije strani je kapital uopće imao znat-

⁵⁹ U industriji mesnih proizvoda u Zaprešiću njemački je kredit bio 1,900.000 dinara, a u Rabusu u Sesvetama 4,000.000 dinara (*Dimitrijević*, 114).

⁶⁰ S. *Dimitrijević*, 140. Ferić je bio u upravnom odboru Jadranskog anonimnog društva za portland-cement, koji je 11. X 1938. odlučio prenijeti sjedište društva u Split. Raspolažući s 99,72% svih dionica, Ferić je, svakako, bio zastupnik stranog kapitala, a ne samovlasnik. Nalazimo ga i kao dioničara u tvornici cementa »Dalmatia« u Kaštel Sućurcu na evidenciji 6. XI 1940 (*Z. Simončić-Bobetko*, *Razvoj cementne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata; 1918-1941—Povijesni prilozi*, 2, 1983, 111—112).

no veće značenje nego u ostalom dijelu Jugoslavije, ali je njegov cilj iskorištavanje sirovinskog bogatstva i jeftine radne snage.⁶¹

U industriji najjače pozicije imaju švicarski, američki, engleski i njemački kapital u obliku dionica. Strani kapital ulazio je, međutim, u Banovinu Hrvatsku najčešće kao međunarodna asocijacija, pa je švicarski udio od 1935. do 1950. porastao za četiri i pol puta, jer je pod tim kapitalom investiran austrijski, mađarski i njemački kapital. Provenijencija kapitala prikriva se i pomoću bankovnih kredita, pa je preko velikih jugoslavenkih banaka investiran u privredu Banovine Hrvatske austro-njemački i francuski kapital, ne računajući prilično visoke svote njemačkog, češkog i mađarskog kapitala i u dioničkom kapitalu banaka.

Od 1939. do 1941. nesumnjivo je da dolazi do prestrukturiranja stranog kapitala. S obzirom na veliku potražnju za kapitalom u Hrvatskoj nakon velike svjetske krize, banska vlast Banovine Hrvatske vodila je blagonaklonu politiku prema stranom kapitalu, te je aktivirala tradicionalne veze, posegnuvši i za ostacima bivšeg plemstva. Od listopada 1940 — vjerojatno pod utjecajem ekspanzije Trećeg Reicha — politika banske vlasti Banovine Hrvatske postaje agresivnija i selekcionistička prema stranom kapitalu. Zauzima se negativan stav prema Židovima, pa jača tendencija povlačenje toga kapitala što se zaustavlja zakonskim mjerama. Istodobno je izraženo jačanje banovinskog intervencionizma u svim granama privrede, povlašćivanje njemačkih privrednih predstavnika i tehničkih stručnjaka, a postoji i tendencija osnivanja banovinskih poduzeća u najkonjunkturijim granama privrede u kojima Banovina, odnosno njezina banka, drži natpolovični udio kapitala. Uglavnom je riječ o poduzećima za čije je djelovanje mogao biti zainteresiran Treći Reich.

Komplicirane veze i odnosi stranog kapitala, uz česte promjene, omogućavaju samo približnu kvantifikaciju kapitala, pa kreditni i ostali odnosi još uvijek ostaju nepoznanica, koja se može razjasniti samo izradom monografija najvećih privrednih poduzeća Banovine. Privreda i politika od 1939. do 1941. usko su povezane, te se bez sumnje osjeća jačanje utjecaja Trećeg Reicha na privrednom polju.

⁶¹ S. Dimitrijević, n. dj., 168.

Tabela 1.

VRIJEDNOST STRANOG KAPITALA U 682 INDUSTRIJSKA PODUZEĆA NA PODRUČJU BANOVINE HRVATSKE 1938. GODINE*

Vrsta industrije	Vrijednost stranih ulaganja u dionicama i kreditu	Postotak ukupnoga stranog kapitala
Kemijska	519.520.653	43,57
Tekstilna	158.973.949	13,33
Građevinska	111.913.235	9,39
Kožarska	95.123.398	7,98
Metalurgija	92.791.367	7,78
Drvena	68.345.648	5,75
Poljoprivredna	55.011.177	4,61
Elektrotehnička	44.366.450	3,72
Rudarstvo	33.253.299	2,79
Razno	9.396.991	0,79
Papirna	3.718.169	0,31
Ukupno:	1.192.414.336	100,00

* Obrisi industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938, Zagreb 1940, str. 41. Podaci iz 1938. preračunati su za teritorij Banovine Hrvatske 1939.

Tabela 2.

ULAGANJA KAPITALA U TRI OBLASTI PO NARODNOSTI 1938. GODINE*
u dinarima

	Banovina Hrvatska	Dravska banovina	Ostale banovine
Čisto jugoslavenska	1.539.400	927.835	3.676.001
Čisto strana	474.097	309.628	126.549
Pretežno jugoslavenska	681.058	494.821	571.188
Pretežno strana	1.301.122	425.045	1.540.438
Pola strana, pola domaća	25.519	36.939	38.802
Bez podataka	34.924	10.664	40.569
Ukupno	4.055.120	2.204.932	5.993.547

* Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije s adresarom industrijskih poduzeća, Izd. Ministarstvo trgovine i industrije, Beograd 1941, 80.

Tabela 3.

PRIPADNOST I VRIJEDNOST KAPITALA U DIONICAMA U INDUSTRIJI
BANOVINE HRVATSKE DO 14. VI 1941.*

Država (područje)	Vrijednost u dinarima	Postotak ukupnoga dioničkog kapitala
Hrvatska	1,399,661.317	52,49
Švicarska	299,150.955	11,22
SAD	210,996.350	7,91
Engleska	118,348.000	4,43
Njemačka	106,889.864	4,01
Srbija	92,545.705	3,47
Nepoznatog porijekla	76,983.219	2,89
Nizozemska	72,500.000	2,72
Razne navedene države	61,773.406	2,32
Češko-moravski protektorat	58,597.750	2,20
Italija	55,716.200	2,09
Mađarska	27,526.719	1,03
Švedska	25,665.000	0,96
Slovačka	19,469.000	0,73
Belgija	17,716.000	0,66
Francuska	14,175.600	0,53
Slovenija	9,140.000	0,34
Ukupno	2.666,855.085	100,00

* *Juraj Mrzljak*, Struktura dioničkog kapitala u Hrvatskoj, *Ekonomist*, 1942, 165, 167.

Tabela 4.

PRIPADNOST I VRIJEDNOST DIONIČKOG KAPITALA U TRGOVINI
BANOVINE HRVATSKE DO 15. VI 1941.*

Država (područje)	Vrijednost u dinarima	Postotak ukupnoga dioničkog kapitala
Hrvatska	125,750.625	61,95
Treći Reich	31,587.750	15,57
SAD	11,475.000	5,65
Srbija	9,069.975	4,47
Nepoznato	4,550.395	2,24
Italija	4,100.000	2,02
Češko-moravski protektorat	3,385.000	1,67
Švicarska	3,000.000	1,48
Razne navedene države	2,784.250	1,38
Slovenija	2,400.000	1,18
Nizozemska	1,300.000	0,64
Mađarska	1,010.000	0,49
Švedska	1,000.000	0,49
Italija	491.000	0,24
Belgija	80.000	0,04
Ukupno	202,983.995	100,00

* Izvor isti kao za tabelu 1.

Tabela 5.

PRIPADNOST I VRIJEDNOST DIONIČKOG KAPITALA U BANKARSTVU
BANOVINI HRVATSKE DO 14. VI. 1941.*

Država (područje)	Vrijednost u dinarima	Postotak ukupnoga dioničkog kapitala
Hrvatska	375,737.906	54,54
Srbija	90,974.141	13,20
Češko-moravski protektorat	51,460.980	7,47
Nepoznato	38,640.280	5,61
Mađarska	36,142.200	5,25
Njemačka	34,284.926	4,98
Slovenija	33,000.000	4,79
Razne države	17,335.558	2,51
Italija	11,349.900	1,65
Ukupno	688,925.891	100,00

* Izvor isti kao za tabelu 1.

Tabela 6.

PRIPADNOST I VRIJEDNOST DIONIČKOG KAPITALA U BRODARSTVU
BANOVINI HRVATSKE DO 14. VI. 1941.*

Država (područje)	Vrijednost u dinarima	Postotak ukupnoga dioničkog kapitala
Hrvatska	232,336.748	87,16
Srbija	12,896.967	4,84
Nepoznato	9,282.780	3,48
Francuska	6,118.600	2,29
Engleska	4,307.600	1,62
Italija	925.672	0,35
Razne države	166.500	0,06
Ukupno	266,549.500	100,00

* Izvor isti kao za tabelu 1.

Tabela 7.

PRIPADNOST I VRIJEDNOST DIONIČKOG KAPITALA U TRANSPORTNIM I OSIGURAVAJUĆIM DRUŠTVIMA BANOVINE HRVATSKE DO 14. VI 1941.*

Država (područje)	Vrijednost u dinarima	Postotak ukupnoga dioničkog kapitala
Hrvatska	79,977.757	57,80
Srbija	15,784.917	11,41
Njemačka	10,962.850	7,92
Mađarska	8,424.400	6,09
Razne navedene države	7,022.470	5,08
Italija	5,295.000	3,83
Nepoznato	4,328.450	3,53
SAD	2,250.000	1,63
Slovenija	2,075.000	1,50
Engleska	2,000.000	1,44
Češko-moravski protektorat	114.250	0,08
Ukupno	138,360.094	100,00

* Izvor isti kao za tabelu 1.

Tabela 8.

PRIPADNOST I VRIJEDNOST DIONIČKOG KAPITALA U PRIVREDI BANOVINE HRVATSKE DO 14. VI 1941.*

Država (područje)	Vrijednost u dinarima	Postotak ukupnoga dioničkog kapitala
Hrvatska	2.213,464.419	55,84
Švicarska	302,275.955	7,63
SAD	224,721.350	5,67
Srbija	221,271.705	5,58
Treći Reich	183,725.300	4,64
Nepoznati kapital	133,785.124	3,37
Engleska	125,779.755	3,18
Češko-moravski protektorat	113,557.980	3,17
Razne navedene države	89,593.751	2,26
Mađarska	77,877.772	1,96
Nizozemska	73,800.000	1,86
Slovenija	46,615.000	1,18
Švedska	26,665.000	0,67
Francuska	20,294.200	0,51
Slovačka	19,469.000	0,49
Belgija	17,796.000	0,45
Ukupno	3.963,674.565	100,00

* Izvor isti kao za tabelu 1.

Tabela 9.

Y H A M M I J E

RASPORED DIONIČKOG KAPITALA PO PRIVREDNIM GRUPAMA U
BANOVINI HRVATSKOJ DO 14. VI 1941. U RELATIVNOM IZRAZU

Domicil kapitala, država ili područje	1	2	3	4	5	6
Domaći iz Hrvatske (arijevski)	63,18	4,35	17,76	11,60	3,11	100
(židovski)	63,70	18,31	9,50	0,08	8,41	100
Domaći iz Srbije	41,83	4,10	41,11	5,83	7,13	100
Domaći iz Slovenije	19,61	5,15	70,79	—	4,45	100
Treći Reich (arijevski)	57,70	13,31	19,05	—	5,94	100
(židovski)	81,33	11,48	0,03	—	7,16	100
Mađarski (arijevski)	24,30	0,42	61,03	—	14,25	100
(židovski)	94,26	5,45	0,29	—	—	100
Češko-moravski (arijevski)	38,78	3,77	57,32	—	1,13	100
(židovski)	100,00	—	—	—	—	100
Slovački	100,00	—	—	—	—	100
Talijanski	75,52	0,67	15,38	1,25	7,18	100
Švicarski	98,97	0,99	—	—	0,04	100
SAD	93,89	5,11	—	—	1,00	100
Engleska (arijevski)	94,11	0,81	—	3,47	1,61	100
(židovski)	100,00	—	—	—	—	100
Nizozemski	98,24	1,76	—	—	—	100
Švedski	96,25	3,75	—	—	—	100
Francuski	69,85	—	—	30,16	—	100
Belgijski	99,55	0,45	—	—	—	100
Raznih država	65,73	0,22	23,62	0,93	9,50	100
Nepoznati kapital	57,54	3,40	28,88	6,94	3,24	100
Cijeli židovski kapital	69,06	16,97	7,32	0,06	6,59	100
Cijeli dionički kapital	67,28	5,12	17,38	6,73	3,49	100

Izvor: *J. Mrzljak*, n. dj., str. 166.

1. Industrija, 2. Trgovina, 3. Bankarstvo, 4. Brodarstvo, 5. Razne ustanove među njima i transport i osiguravajući zavodi, 6. Ukupno, postotak.

SUMMARY

FOREIGN CAPITAL AND BANOVINA CROATIA FROM 1939 TO 1941

Since the time of the first modernization to the present day Croatia has always suffered from the lack of capital for investments and business. Through the governmental bodies, whose centres were in Vienna, Graz, Trieste, Budapest and, later, after 1918, in Belgrade, a large part of the newly created values was transferred to these centres. Export of the capital was supported by aristocracy who, in the course of defeudalization, that is in the course of carrying out the interwar agrarian reform, the cashed values invested outside our ever restless territory, the practice followed by wholesalers and industrialists, businessmen in general, until the second world war. It was the reason that with foreign, neither Yugoslav nor Croatian, capital, through the shares and bank investments — and directly too — organizations should have been founded dealing with transportation, trade, banking, insurance and production.

The structure of foreign capital changed in the course of the period between the two wars under the influence of political and economic situation. This paper deals with a short period during Banovina Croatia (1939—1941), when, owing to its general tendency to have the economic control, the records on stock companies and the structure of share-capital were kept. Although these records did not include private enterprises nor cooperatives, nor the capital that entered the enterprises directly through the representatives of foreign capital, still the picture of the capital, as shown on tables and in descriptions of the situation in different economic branches, gives good enough foundation to make relevant conclusions, the more so because the author used all other available resources.

The main characteristic of the period the author deals with is closer connection of the economy in Banovina Croatia with the Third Reich and weakening of the influence of the capital from other countries. At the first moment this was not so evident, because restructurization of the capital went through the Czech-Moravian protectorate and a part of the Third Reich which was the Republic Austria to 1938. As a consequence, the largest enterprises in Banovina Croatia worked in the interest of and on behalf of the Third Reich, that is on extraction and export of ores and agricultural and cattle breeding products, as well as products of forest industry (bauxite, hemp, grain, meat, lumber etc.).

Although during the great world crisis many large and old banks were ruined, which connected the economy of Croatia with foreign countries up to the time of collapse of private banking, there is no doubt that Zagreb became again, before the World War Two, an attractive place for investing the foreign capital in the territory of Banovina and wider. It should be emphasized, as one of the characteristics of the relation of the Banovina Croatia's government with that capital, ever more selective, interventionist and anti-semitic approach, probably influenced by the staff in the governmental offices, linked through education or family ties with the German territory, which was becoming more obvious in imitating the German model not only in social but also in general economic policy.